

**САЦЫЯЛЬНЫЯ АРГАНІЗАЦЫІ СЯЛЯНСТВА БЕЛАРУСІ
Ў КАНТЭКСТЕ ФАРМІРАВАННЯ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА
Ў ПАРЭФОРМЕННЫ ПЕРЫЯД
(1861–1914 ГГ.)**

*В.М. Фамін,
А.П. Жытко
г. Мінск*

Вялікія буржуазныя рэформы 60-х гадоў XIX ст. у Расіі мелі сталае значэнне для трансфармацыі асноўных сацыяльных арганізацый сялянства, гарадскіх саслоўяў і дваранства. Яе накірункам з'яўлялася, як адзначае Б.М. Міронаў, эвалюцыяніраванне "... у напрамку ад агульнасці да грамадства" [1, 522]. Іншымі словамі, адбывалася мадэрнізацыя сацыяльных адносін – і ў гэтым заключалася адно з прынцыповых змяненняў прыроды расійскага грамадства перыяду капіталізму [1, 523]. Як і ў краінах Захаду, у Расіі трансфармацыя даіндустрыяльнага грамадства ў індустрыяльнае суправаджалася змяненнем пануючага тыпу сацыяльнасці. Сацыяльныя адносіны абшчыннага тыпу саступалі месца адносінам, якія грунтаваліся на рацыянальных, індывідуалістычных, рыначных адносінах альбо адносінах грамадскага тыпу.

Пры гэтым сацыяльныя арганізацыі сялянства, гарадскіх саслоўяў і дваранства змяняліся рознымі тэмпамі, таму і вынікі гэтых змяненняў напярэдадні Першай сусветнай вайны аказаліся далёка неаднолькавымі. Далей у напрамку развіцця адносін грамадскага тыпу прасунулася дваранства, а менш за ўсё – сялянства. А сама сутнасць гэтага развіцця змяшчалася ва ўзаемадзеянні змяненняў у структуры і функцыях сацыяльных арганізацый і змяненняў у адносінах паміж яе членамі.

Асаблівую навуковую цікавасць выклікае праблема мадэрнізацыі сацыяльных арганізацый сялянства, якое і ў перыяд капіталізму складала абсалютную большасць насельніцтва. Па даных першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва 1897 г., сяляне ў Еўрапейскай Расіі (без Польшчы і Фінляндыі) складалі 78,6 млн. чалавек, альбо 84,0 % яго агульнай колькасці [2]. У цэлым па Расійскай імперыі яны складалі каля 97 млн. чалавек, альбо 77,0 % ад агульнай колькасці насельніцтва [2, 219]. У Беларусі, па даных гэтага ж перапісу, сельскае насельніцтва складала 90 % і толькі 10 % – гарадское. А гэта азначае, што яго пераважную большасць складалі сяляне [3].

На пачатку 1914 г. у Еўрапейскай Расіі налічвалася 121837 сельскіх вобшчастваў, у тым ліку 8052 у 5-ці беларускіх губернях [2, 11, 12]. Іх

шлях у напрамку пераўтварэння адносін ад агульнасці (супольнасці) да грамадства з'явіўся не толькі працяглым, але даволі складаным, і да 1917 г. застаўся незавершаным. Водгалас гэтай незавершанасці адчуваецца і ў наш час.

Сельскія вобшчэствы былі ўтвораны пад час правядзення рэформаў 60-х гадоў XIX ст. на базе існаваўшых ў дарэформенны час сялянскіх абшчын. Пераўтвораныя абшчыны ў сельскія вобшчэствы, а таксама вясковыя сходы, якія захаваліся ў шэрагу сельскіх вобшчэстваў, прызнаваліся выключна гаспадарчымі адзінкамі. У 1899 г. існаванне і сельскіх, і вясковых абшчын было аформлена заканадаўча, і яны набылі статус юрыдычнай асобы. Некалькі сельскіх вобшчэстваў, якія звычайна складалі адзін царкоўны прыход, аб'ядноўваліся ў ніжэйшую адміністрацыйную адзінку – воласць. І сельскае, і валасное праўленне асноўвалася на поўным сялянскім самакіраванні.

Такім чынам, зыходным пунктам мадэрнізацыі сялянскай абшчыны ў напрамку ад нефармальнай агульнасці да фармалізаванага грамадства з'явілася арганізацыя яе дзейнасці на падставе поўнага сялянскага самакіравання. Нягледзячы на тое, што ўсялякае грамадскае самакіраванне пярэчыла прынцыпу самадзяржаўя, царская ўлада вымушана была, праводзячы буржуазныя рэформы, рабіць пэўныя крокі па стварэнню грамадзянскай супольнасці. Разам з тым наяўнасць самадзяржаўя стала галоўнай прычынай таго, што мадэрнізацыя сацыяльных адносін не толькі расцягнулася па часе, але і набыла пэўныя абмежавальныя рысы, якія фарміраваліся пад уздзеяннем органаў царскай улады.

Галоўнай тэндэнцыяй зменаў у абшчыннай дэмакратыі на працягу ўсяго парэформеннага перыяду з'яўлялася ператварэнне выбарных сялянскіх органаў самакіравання ў звычайных чыноўнікаў. Аднак гэта тычылася іх адносін з мясцовай адміністрацыяй. На абшчынным жа ўзроўні выбарныя ў абшчыне не сталі чыноўнікамі ў першую чаргу таму, што яны атрымоўвалі жалаванне, якое прызначалася абшчынай [1, 464]. Што тычыцца валаснога ўзроўню, то там выбарныя ад сялян у пачатку XX ст. сапраўды ўжо не адрозніваліся ад чыноўнікаў, а сваё жапананне атрымоўвалі ва ўрадавай адміністрацыі.

Паступовае ператварэнне абшчыны ў грамадскую арганізацыю было звязана са змяненнямі, якія адбываліся ў сацыяльнай структуры вёскі. У ёй з'явіліся заможныя сяляне, якія не былі схільныя лічыцца з абшчыннымі традыцыямі, у сялянскім асяроддзі пачаў развівацца індывідуалізм. Адбываліся змены ў функцыях сельскай абшчыны, у прынцыпах абшчыннага жыцця. Пры гэтым адны яе функцыі

ўдасканальваліся, іншыя атрафіраваліся, трэція заставаліся без змяненняў. Рост недаверу да абшчыны і незадаволенасці сялянства абшчынным ладам знайшлі ўвасабленне ў падтрымцы імі сталыпінскай аграрнай рэфармы. Аднак выйшлі з яе ў 1907–1916 г. толькі 28 % двароў, якія знаходзіліся ў перадзельных абшчынах [1, 481]. А гэта азначае, што працэс разлажэння абшчыны і сацыяльных адносін абшчыннага тыпу ў пачатку XX ст. несумненна меў месца, але ўсё яшчэ заставаўся далёкім ад свайго завяршэння.

Больш змрочную карціну на гэты конт малюе Рычард Пайпс. У прыватнасці, ён сцвярджае, што “мір рускай вёскі быў замкнуты і самадастатковы... Нават перажыўшы дзесяцігоддзе, на якое выпалі і сусветная вайна, і рэвалюцыя, і грамадзянская вайна... мужыкі паранейшаму не распаўсюдзілі свае інтарэсы за межы круга пражывання” [4]. Сялянскія органы самакіравання дзейнічалі, але яны заставаліся ізаляванымі і не выводзілі сялян на ўзровень палітычнага жыцця дзяржавы. Галоўнай прычынай гэтага было тое, што “... у рускага мужыка не былі развіты пачуцці ўласнасці і ўяўленне аб праве, што, канешне, тармазіла фарміраванне грамадзянскага ўсведамлення” [4, 127].

Верагодна, Р. Пайпс некалькі перабольшвае, калі сцвярджае, што, “паколькі рускія вясковыя абшчыны працягвалі весці адасобленае існаванне, у іх не было патрэбы ва ўсеабдымнай сістэме прававых норм і яны цалкам абыходзіліся сваеасаблівай мешанінай здаровага сэнсу і рэцэдэнтнага права” [4, 129]. Аднак у цэлым, што тычыцца Расіі, то гэта адпавядала рэчаіснасці. У той жа час у Беларусі, якая ўваходзіла ў разглядаемыя гады ў склад Расійскай імперыі, дзейнасць сялянскіх сацыяльных арганізацый мела істотныя адрозненні. Яны вызначаліся гістарычна і звязаны былі ў першую чаргу з тым, што тут ўжо на працягу некалькіх стагоддзяў існавала падворнае сялянскае землеўладанне. Таму і сялянская абшчына ў Беларусі была бесперадзельнай. Перадзельныя абшчыны, падобна таму, як гэта было ў цэнтральных губернях Расіі, захоўваліся, і то непаўсюдна, толькі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях. Таму і трансфармацыя сацыяльных арганізацый сялянства ў Беларусі ў напрамку ад абшчыннага да грамадскага тыпу адносін адбывалася з большай інтэнсіўнасцю і з больш істотнай выніковасцю. Пэўную ролю ў гэтым адыгрывала і больш актыўнае дзяржаўнае ўмяшанне ў сацыяльныя працэсы ў Паўночна-Заходнім краі.

Перш за ўсё ў сувязі з паўстаннем 1863–1864 г. у адпаведнасці з загадам Віленскага генерал-губернатора М.М. Мураўёва ад 10 кастрычніка 1864 г. было праведзена ўзбуйненне дробных валасцей і вобшчэстваў, якія павінны былі стаць больш надзейнай апорай урада з

улікам палітычных падзей, што адбываліся ў краі [5]. Разам з тым, не чакаючы заканчэння тэрміну дзеяння папярэдніх выбараў, праведзены былі новыя выбары на пасады валасных старшынь і сельскіх старастаў пад наглядом павятовых ваенных начальнікаў. Гэтым забяспечвалася правядзенне выбараў “без усялякага ўплыву памешчыкаў” [6]. А нярэдка ўвогуле практыкавалася прызначэнне валасных старшынь, калі выбары не забяспечвалі абранне на гэтую пасаду асоб праваслаўнага веравызнання [5, спр. 1605, л. 2].

Імкненне царскага ўрада падпарадкаваць сваім палітычным інтарэсам сялянскае самакіраванне ў Паўночна-Заходнім краі з першых крокаў яго дзейнасці стала прычынай таго, што воласці даволі хутка сталі замест органа самакіравання атаясамлівацца з адміністрацыйнай адзінкай. Сельскія ж вобшчаствы пры такіх умовах павінны былі больш інтэнсіўна эвалюцыяніраваць у грамадскую арганізацыю. А адсутнасць функцыі зямельных перадазелаў у сувязі з падворным сялянскім землекарыстаннем пазбаўляла ў пэўнай ступені сялянскія вобшчаствы Паўночна-Заходняга краю ўласцівай ім тэндэнцыі да ўстойлівага кансерватызму, як гэта адбывалася ў цэнтральных губернях Расіі.

Уплыў на трансфармацыю сялянскіх сацыяльных арганізацый у напрамку набыцця імі элементаў грамадскасці аказвала ўключэнне ў сферу іх дзейнасці не толькі гаспадарчых, але і адміністрацыйных пытанняў. У прыватнасці, на валасным узроўні выдаваліся адпускныя білеты і пашпарты неградскому насельніцтву, пасведчанні і білеты на дробны гандаль, заключаліся здзелкі і пагадненні. У заштатных гарадах і мястэчках, у якіх не існавала гарадскога грамадскага кіравання, гэтыя функцыі ўскладаліся на валасныя праўленні [5, спр. 832, л. 70–71]. Напрыклад, у 1880 г. толькі Глускім валасным праўленнем было выдадзена 156 пасведчанняў на права гандлю і білетаў на гандлёвыя і прамысловыя ўстановы. Пры гэтым выдаваліся яны галоўным чынам не сялянам [7].

У 80-я гады XIX ст. на 1 тыс. сельскага насельніцтва 5-ці заходніх губерняў Расіі выдавалася штогод у сярэднім 48 часовых пашпартаў і адпукных білетаў, а ў 90-я гады – звыш 80 [8]. У 1891 г. за пашпарты і адпукныя білеты валасныя праўленні 5 губерняў атрымалі даходу на 2368 руб., за засведчанне здзелак – 2793 руб. [9]. Пры гэтым колькасць выдадзеных пашпартаў з года ў год павялічвалася. Да таго ж, валасныя праўленні забяспечвалі пашпартамі не толькі сялян воласці, а і іншае насельніцтва, якое пражывае на яе тэрыторыі.

Такім чынам, сацыяльныя адносіны абшчыннага тыпу праз дзейнасць органаў сялянскага самакіравання набывалі акрэслена

рыначны характар, а самі сацыяльныя арганізацыі засвойвалі элементы супольнага грамадства, заснаваныя на рацыянальных, індывідуалістычных памкненнях. Гэтаму садзейнічала і няўхільнае павялічэнне дзелавой перапіскі паміж дзяржаўнымі ўстановамі і органамі сялянскага самакіравання. На рубяжы 70 – 80-х гг. XIX ст. у Мінскай і Віленскай губернях колькасць уваходных папер у сярэднім на воласць складала каля 500 адзінак, а выходных – звыш 600 [10]. Дзейнасць вапасных праўленняў асабліва ўскладнілася з увядзеннем усеагульнай воінскай павіннасці, што прывяло да рэзкага ўзрастання службовай перапіскі. У канцы XIX ст. у шэрагу валасцей Гродзенскай губерні колькасць уваходных і выходных папер (разам) дасягала 6 тыс. Практычна не было ніводнай установы, якая б не звярталася за звесткамі рознага кшталту да вапаснага праўлення [11].

Аднак супярэчлівасць засваення сялянскімі сацыяльнымі арганізацыямі прынцыпаў грамадскасці змяшчалася ў тым, што натуральнаму ходу гэтага працэсу ў значнай ступені чыніла перашкоды бюракратычнае ўмяшанне органаў улады. Прычым па меры ўзмацнення адміністрацыйнага кантролю магчымасці сапраўднага сялянскага самакіравання звужаліся. Асабліва гэта стала адчувальна ў сувязі з увядзеннем у 80-я гады земскіх начальнікаў, галоўнай задачай якіх з'яўляўся кантроль за дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання. У гэтых умовах сацыяльныя сялянскія арганізацыі, адыходзячы ад агульнасці да грамадства, у нейкай ступені і самі падвяргаліся бюракратызацыі, асабліва на валасным узроўні. Мінскі губернатар граф А.А. Мусін-Пушкін накіраваў гэтага адзначаў: “У цяперашні час валасное праўленне з'яўляецца не самастойнаю самакіруючайся саслоўнаю адзінкай, а толькі выканаўчым органам агульнага кіравання – канцылярыяй, – і можа быць зусім скасавана з размеркаваннем усіх яго функцый паміж земскімі начальнікамі, паліцыяй, падатковымі інспектарамі і іншымі агульнадзяржаўнымі ўстановамі” [12]. Менавіта таму прадстаўнікі ліберальнай апазіцыі настойвалі на пераўтварэнні валаснога сялянскага самакіравання ў валасное земства.

А ўвогуле структура сялянскага самакіравання, што складалася ў Беларусі ў другой палове XIX ст., адпавядала інтарэсам сацыяльна-эканамічнага развіцця вёскі і паступова, але няўхільна эвалюцыяніравала, набываючы рысы грамадскасці. На ўзроўні абшчыны гэтаму садзейнічалі перш за ўсё змены ў яе кіраўніцкай функцыі. Іх сутнасць заключалася ў тым, што звычай у дзейнасці абшчыны ўсё больш саступаў месца ўрадавым законам і інструкцыям. А разам з гэтым пашыралася цяжкасць да адхіленняў абшчыннікаў ад традыцыйных

норм паводзін, што спрыяла фарміраванню самастойнасці і ініцыятывы ў пакалення, якое расло пасля адмены прыгону [1, 467].

Хаця павольна і марудна, але ў тым жа напрамку змяняліся і традыцыі сямейнага побыту абшчыннікаў. Традыцыйныя патрыярхальныя сем'і з іх маларухомымі адвечнымі традыцыямі саступалі месца новым сем'ям, для якіх характэрным з'яўлялася разняволенне яе членаў, рост іх гонару і годнасці. Рух ад вялікай сям'і да сярэдняй і малой быў раўназначным руху ад агульнасці да грамадства, таму што большасць абшчыннікаў (пераважна мужчынскага полу) становіліся дзейнымі ўдзельнікамі абшчыннага самакіравання. Да таго ж, у беларускіх губернях з падворным землеўладаннем сямейныя падзелы часцей здзейсніліся без дазволу сходаў. Не спыніў гэты працэс і закон ад 18 сакавіка 1886 г., які абмяжоўваў правы сялян пры сямейных падзелах. Да сярэдзіны 90-х гадоў XIX ст. з 104876 зямельных участкаў, якія належалі ў 60-я гады былым памешчыцкім і дзяржаўным сялянам, былі падзелены 52371 (49,9 %), у тым ліку самавольна – 46851 (89,5 %) [13]. Пры гэтым самавольныя падзелы адбываліся і сярод сялян з абшчыннай формай землекарыстання. У выніку колькасць сялянскіх двароў, якія валодалі надзельнай зямлёй, павялічылася з 1877 г. да 1905 г. у беларускіх паветах больш як напалову, а ў Мінскім павеце – у 1,8 разы [14].

Сямейныя падзелы выклікаліся ростам сялянскага насельніцтва, пашырэннем капіталістычных адносін, на базе якіх фарміравалася грамадзянская супольнасць. Ужо ў канцы XIX ст. у беларускай вёсцы сфарміраваліся новыя пакаленні сялян, якія не ведалі прыгоннай залежнасці і ўносілі ў сацыяльныя арганізацыі сялянства рацыянальныя, індывідуалістычныя адносіны грамадскага тыпу. Сведчаннем гэтаму з'явілася большая прыхільнасць беларускага сялянства да пераўтварэнняў вёскі на падставе сталыпінскай аграрнай рэформы. Так, у Магілёўскай і Віцебскай губернях да 1915 г. выйшлі з абшчыны і замацавалі зямлю ў асабістую ўласнасць 48 % двароў, у той час як па краіне у цэлым – 28 % [15].

Важным элементам сялянскага самакіравання ў парэформенны перыяд з'яўлялася выкананне шматлікіх судовых функцый. У адпаведнасці з "Агульным палажэннем аб сялянах, якія вызваліліся ад прыгоннай залежнасці", для іх ствараліся асобныя саслоўныя валасныя суды. Іх судзіі выбіраліся сялянамі на валасных сходах. Разам з тым працягвалі дзейнічаць і традыцыйныя сельскія суды ў такіх формах, як: суд старых, суседзяў, старасты, сельскага сходу, сямейны ці трацейскі суд. Такім чынам у арбіту судовай дзейнасці была ўцягнута значная

колькасць сялянства. Пры гэтым сугнасьць трансфармацыі судовай дзейнасці сялянскага самакіравання адлюстравалася ў паслядоўным падзенні ролі традыцыйных сельскіх судаў і ўзрастанні ролі валасных, якія дзейнічалі пераважна на падставе законаў і прававых нормаў. І хаця валасныя суды ў тагачаснай расійскай рэчаіснасці не маглі стаць сапраўднымі органамі сялянскага самакіравання, сваёй дзейнасцю яны спрыялі фарміраванню ў сялянскім асяроддзі сацыяльных адносін грамадскага тыпу.

Значнае месца ў дзейнасці органаў сялянскага самакіравання займала забеспячэнне грамадскага правапарадку на тэрыторыі абшчыны і воласці. І хаця ў гэтым былі зацікаўлены як дзяржава, так і самі сяляне, аднак рэальна ўсё ляжала на плячах сялянства. У беларускіх губернях, якія да самага пачатку XX ст. знаходзіліся на асобым становішчы ў сувязі з меўшым месца паўстаннем 1863—1864 гг., паліцэйская функцыя абшчыны і воласці заставалася адной з найважнейшых. Адказнасць за яе беззаганнае выкананне неслі сельскія старасты і валасныя старшыні. Іх паліцэйскія абавязкі былі вельмі разнастайныя і складаныя, а іх невыкананне альбо нядбайнасць у гэтай справе цягнулі за сабою нават судовую адказнасць.

Вялікая колькасць сялян прыцягвалася да выканання рознага роду адміністрацыйна-паліцэйскіх функцый у якасці дзесяцкіх і соцкіх. У канцы 80-х гадоў XIX ст. іх колькасць у 5-ці заходніх губернях перавышала 36 тыс. чалавек [16]. У іх дзейнасці спалучаліся як дзяржаўныя, так і грамадскія функцыі, што ўплывала на трансфармацыю сацыяльных арганізацый сялянства.

Такім чынам, эвалюцыя сацыяльных адносін сялянства ў Беларусі ў парэформенны перыяд насіла выяўлена буржуазны характар. Агульнасць як форма існавання сельскіх вобшчстваў за паўстагоддзе пасля сялянскай рэформы зведала істотныя змяненні. Хаця рыначныя адносіны ў дадзены перыяд не сталі асновай сельскагаспадарчай вытворчасці, тым не менш уласцівыя ім індывідуалізм, прадпрымальнасць, вера ў сябе і свае ўласныя сілы і магчымасці станавіліся характэрнай рысай светапогляду значнай часткі маладога пакалення беларускага сялянства. Вынікі гэтага працэсу буржуазнай эвалюцыі беларускай вёскі ў напрамку развіцця адносін грамадскага тыпу ў Беларусі былі больш істотнымі, чым у цэнтральных губернях Расійскай Імперыі.

Літаратура

1. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Санкт-Петербург, 1999. Т. 1.

2. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995.
3. Белорусская Советская Социалистическая Республика. – Главная редакция Белорусской Советской Энциклопедии. – Мн., 1978. С. 58.
4. Пайпс Ричард. Русская революция: В 2 ч. – М., 1994. Ч. 1. С. 123.
5. НГАБ, ф. 242, воп. 1.
6. Сборник распоряжений графа М.Н. Муравьёва по усмирению польского мятежа в Северо–Западных губерниях 1803–1864 гг. / Составитель Н. Цылов. – Вильна, 1866. С. 120.
7. НГАБ, ф. 1513, воп. 1, спр. 1, л. 155, 168.
8. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями европейской России: В 3 ч. – СПб., 1903. Ч. 1. С. 4, 6, 244, 227.
9. Временник Центрального статистического комитета МВД. № 38. – СПб., 1805. С. 112–115.
10. РДГА, ф. 1291, воп. 37, спр. 383, л. 25–26.
11. Крестьянское дело в Гродненской губернии: Свод заключений по вопросам, рассмотренным СовеЩанием предводителей дворянства и мировых посредников в 1899 г. – Гродно, 1900. С. 10–12.
12. НГАБ, ф. 68, воп. 1, спр. 2, л. 8–9.
13. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3 т. – СПб., 1897. Т. 1. С. 217; Т. 3. С. 248.
14. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: У 4 т. – Мн., 1940. Т. 2. С. 682.
15. Гісторыя сялянства Беларусі: са старажытных часоў да нашых дзён: У 3 т. – Мн., 2002. Т. 2. С. 374.
16. Временник Центрального статистического комитета МВД. – СПб., 1889. № 9 С. 5.